

ріялів, що стосуються історії та культури міста. Йдеться про дуже різні предмети і дії: а) охорону пам'яток старовини; б) колекціонування речових предметів; в) збереження та впорядкування архівів; г) складання бібліографії друкованої літератури про місто<...> Дуже важливо збирати старі гравюри та картини, які зображують місто, та позначки на них, описи міста в белетристиці й поезії; потім іще вивчати мемуари, що його стосуються, вислуховувати й занотовувати спогади довгожителів...

Так, у результаті одержують якомога повніші матеріали для життєпису міста, — відновлення його обличчя, історії його душі... Будуть створені живі спогади культури краю, із сукупності яких намалюється картина батьківщини. Її потрібно знати не лише з наукової цікавості<...> але й задля цілей практичної роботи, для блага сучасного і майбутнього.

*Сергій Вакулишин,
член Всеукраїнської спілки краєзнавців*

СІЛЬСЬКІ НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ТРУДНОЩІ РОЗВИТКУ (НАПРИКІНЦІ 50-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 80-ХХ РР. ХХ СТ.)

Здійснення з неймовірними труднощами відновлювальних робіт у соціально-побутовій сфері села у повоєнний період не могло не сприяти природному прагненню його мешканців зробити сільський спосіб життя більш комфортним та привабливим. У 1957 році колгосп “Радянська Україна” Гребенківського району Черкаської області виступив ініціатором ши рокомасштабного соціально-побутового будівництва на селі¹. Всередині 1958 року колгоспники артїлі “Україна” Городоцького району Хмельницької області звернулись до жителів сіл республіки розпочати соціалістичне змагання за поліпшення умов життя та побуту трудівників полів та ферм². Все це спричинило виникнення в Україні своєрідної “лихоманки з модернізації соціально-побутової інфраструктури села”. Так, перша сесія Київської обласної ради депутатів трудящих 13 березня 1959 року ухвалила програму до корінного покращення культурно-побутових умов життя сільського населення і перетворення колгоспних сіл протягом 5—6 років на добре впорядковані населені пункти міського типу з використанням найновіших досягнень комунального і культурно-побутового обслуговування³. З цією метою планувалось в

селах Київщини протягом 1959—1965 рр. збудувати 329 шкіл, 105 шкільних майстерень, 22 школи-інтернати, 59 дитсадків, 21 кінотеатр, 68 літніх кіномайданчиків, 444 клуби, 106 бібліотек, 84 дільничні лікарні, 105 колгоспних пологових будинків, 137 стадіонів, 74 спортивні майданчики, 73 водні станції, 66 тирів, 60 спортзалів, 72 футбольні поля, 1 іподром, 322 лазні, 28 перукарень. В будівництво вищеназваних об'єктів планувалось вкласти 1 млрд. 243 млн. крб.⁴. Чернігівський обком Компартії України затвердив трьохрічну програму перебудови сіл, згідно з якою планувалось у 1959—1963 рр. збудувати 1936 клубів, розгалужену мережу закладів побуту, освіти⁵. Протягом цього ж періоду у Рівненській області передбачалось спорудити 102 клуби, 190 літніх кіномайданчиків, 14 кінотеатрів та інші об'єкти соціальної інфраструктури⁶. У цей час в Черкаській області методом народної будови у кожному селі планувалось звести школу, лікарню або амбулаторію, дошкільний, побутовий або торговельний заклад⁷.

Ініційовані зверху почини щодо модернізації соціально-побутової інфраструктури, які не були підкріплені економічно послужили основою, на якій комуністичні звер-

хники закріплювали в офіційних документах постулатні настанови і концептуальні ідеї, що малювали майбутнє села в рожевих сяючих тонах, зовсім позбавлених прагматичного підґрунтя. В програмі “розгорнутого будівництва комунізму”, прийнятій XXII з’їздом КПРС 1961 року у дзвінкій ейфорійності категорично стверджувалось, що “поступово колгоспні села перетворюються в укрупнені населені пункти міського типу з упорядкованими будинками, комунальним обслуговуванням, побутовими підприємствами, закладами культури.” Наголошувалось, що до початку 80-х років сільські соціально-побутові умови життя зрівняються з міськими. Вирішальні зміни на краще мали статися протягом “першого десятиріччя розгорнутого будівництва комунізму”, тобто у 1961—1971 рр.⁸.

Реалізація проголошеного курсу супроводжувалась черговою хвилею галасливих кампаній. Початок їм поклав Черкаський сільський обком Компартії України, який виступив з ініціативою — силами колгоспників збудувати 465 будинків культури, 286 бібліотек, 500 дитсадків, 418 медичних закладів, 300 їдалень, 330 перукарень, 279 стадіонів і уже протягом 4—5 років ліквідувати істотні соціально-побутові відмінності між містом і селом⁹. Повсюдно приймалися гучні заклики, різноманітні програми, спрямовані на швидку та радикальну модернізацію соціальної інфраструктури села.

Життя ці нереальні плани швидко та крутим чином безкомпромісно спростувало. Колгоспи не мали достатніх фінансових, матеріальних можливостей для здійснення наміченого. За наслідками господарсько-фінансової діяльності у 1964 році кожен восьмий колгосп у республіці був збитковим, а в кожному п’ятому рентабельність була нижчою 25%¹⁰. Через це навіть ініціатори почину колгоспи Черкаської області до 1965 року спромоглися збудувати в селах лише 8% запланованих об’єктів соціальної інфраструктури¹¹.

Через це вирішено було згорнути широкомасштабну роботу з впорядкуван-

ня та благоустрою сіл республіки, а натомість взяти курс на спорудження окремих експериментально-показових сіл. В першу чергу їх будівництва у 1965 році увійшло 15 населених пунктів в різних областях України. На їхнє спорудження планувалось витратити більш як 15 млн. крб.¹². В 1969 році прийнято постанову Ради Міністрів Української РСР “Про комплексне експериментально-показове будівництво селищ радгоспів та колгоспів Української РСР (1971—1975 рр.)”. В програму забудови включено 41 село¹³. До початку 80-х років вдалося збудувати 19 експериментально-показових сіл. В них був високий рівень комунального та культурно-побутового обслуговування населення, який раніше був притаманний лише міським поселенням¹⁴. Проте взагалі невпорядкованих та занедбаних українських сіл зразково-експериментальні поселення залишались пам’ятниками показухи. До того ж, спроби забудови сіл за міськими зразками виявились неприйнятними, бо при цьому порушувалась традиційна життєдіяльність селян і більшість із них поставилися до цього негативно. Збудовані в селах багатопверхові будинки відірвані від міських інженерних і комунальних служб, не забезпечили їхнім мешканцям належних зручностей, а натомість позбавили переваг сільського способу життя, можливості вести підсобне господарство.

У 60-ті роки в Україні сформувався ще один своєрідний підхід до розвитку сільських поселень. Багато в чому він копіював ті підходи, які склались в Російській Федерації і базувались на забезпеченні прискореного розвитку лише великих т.з. “перспективних сіл.” За розрахунками В.А.Крисанова оптимальними для колгоспів Полісся та Лісостепу визнавались населенні пункти чисельністю 2 тис. і більше жителів, Степу — 2—3 тис., а допустимі розміри для Полісся — 0,8 тис., Лісостепу — 1 тис., Степу — 1-2 тис.¹⁵. Решта поселень чисельністю жителів менше 500 осіб мали функціювати лише на правах технологічних підрозділів колгоспів або радгоспів. У вересні 1968 року ЦК КПРС і

Рада Міністрів СРСР прийняли постанову “Про впорядкування будівництва на селі.” В ній пропунувалось призупинити соціально-побутовий розвиток невеликих неперспективних сіл, а вивільнені кошти вкласти в соціальну інфраструктуру населених пунктів, які мали виробничу та соціальну перспективу розвитку¹⁶.

Теоретичною основою для здійснення таких шляхів розвитку сільських поселень були апріорні твердження щодо переваг великих форм виробництва над дрібними, абсолютизація ролі сфери обслуговування в житті сільського населення, оптимістичні прогнози про можливість швидкої та беззбиткової реконструкції системи сільського розселення, що склалася. Але на практиці зусилля спрямовувалися не на створення передумов, які забезпечували б максимальне збереження існуючої поселенської мережі, а навпаки сприяли подрібненню, а згодом деградації малих, середніх, а нерідко і великих сіл аж до їхнього повного зникнення. З цього приводу заступник директора Українського науково-дослідного інституту цивільного сільського будівництва доктор архітектури З.В. Мойсеєнко роз’яснювала: “В існуючій практиці проектування заклади соціально-культурного призначення мають розміщуватись на центральній садибі господарства. Що ж до віддалених сіл з населенням 100—250 осіб, то будівництво в них традиційного комплексу громадських будівель навіть мінімальної місткості призвело б до значної перевитрати капіталовкладень, а їх обслуговування було б нерентабельним.”¹⁷

В Україні реалізація плану розвитку перспективних сіл здійснювалась двома шляхами. Перший полягав у створенні сільських господарських агломерацій. Його суть зводилась до того, що впорядковувалась лише центральна садиба, а дрібні поселення з’єднувались з нею дорогами, регулярним автобусним сполученням. Показовим з цього погляду був експеримент проведений у Волноваському районі Донецької області, в якому нараховувалось 76 сіл. Відповідно комплексного

плану соціально-економічного розвитку тут створювалось 38 адміністративно-культурних центрів. В кожен із них входила середня школа, дитсад-ясла, палац культури, адміністративні споруди, торговельний центр, який включав промтоварний, продовольчий, книжковий магазини, кафе, комбінат побутового обслуговування. Крім того, в десяти центрах діяли дільничні лікарні¹⁸. Інший шлях — формування єдиних великих колгоспних та радгоспних селищ з високорозвиненою соціальною інфраструктурою. При цьому жителі неперспективних навколішніх сіл переселялись у центральну садибу колгоспу або радгоспу. За взірць було взято експериментально-показове село Кодаки на Київщині¹⁹.

Курс поділу сіл на “перспективні” та “неперспективні” призвів до послаблення поселенської мережі. Наприклад, на Полтавщині, на початку 70-х років, визнано “перспективними” 881 село, а “неперспективними” — 1073 населенні пункти²⁰. У Миколаївській області до “неперспективних” віднесено 1200 сіл. З цього приводу “Південна Правда” роз’яснювала необхідність такого підходу: “При великій кількості сіл і при чисельності у них 250 жителів не має можливості забезпечити їх культурно-побутове обслуговування. Тому основне будівництво варто зосередити у великих, середніх і частково невеликих перспективних селах. У неперспективних селах будь-яке будівництво заборонити. Тут не можна відводити ділянки і для індивідуальних забудовників”²¹. Через це у розвиток соціально побутової інфраструктури невеликих віддалених сіл не вкладалось жодної копійки і в кінцевому підсумку призводило до їх деградації. У 1978 році Держбуд УРСР визначив можливості подальшого розвитку як перспективних 18,8 тис. сіл або близько 63% їх загальної кількості²². Лише у квітні 1979 року пленум ЦК Компартії України визнав помилковим курс поділу сіл на перспективні та неперспективні²³.

У 80-ті роки розпочинається практика розбудови та впорядкування сіл силами

колгоспів. Особливий резонанс отримав так званий “дніпропетровський експеримент”. Тут було розроблено комплексну програму соціально-економічного розвитку всіх без винятку сіл області. Характерною особливістю програми був перерозподіл коштів колгоспів, радгоспів, підприємств, організацій на користь не виробничого будівництва, в першу чергу житла, доріг, газифікації та благоустрою сіл²⁴. Все ж для більшості колгоспів республіки такі вкладення у соціально-побутову інфраструктуру залишались непосильними. У 1980 році в Україні нараховувалось 40% нерентабельних колгоспів, а в кінці 80-х років за даними офіційної статистики 959 колективних господарств перебували на грані банкрутства²⁵.

В підсумку соціальна сфера села мала жалюгідний занедбаний вигляд. У другій половині 80-х років до сітвого газопостачання було підключено лише 6% сіл, а 98% не мали центрального водо- та теплопостачання²⁶. Тисячі поселень або зовсім залишались без під’їзних шляхів з твердим покриттям, або мали низьку якість доріг. Для 1770 сільських населених пунктів відстань до поліпшених доріг перевищувала 5, а для половини з них становила понад 10 км. Щодо сільського оздоровчого комплексу продовжував діяти залишковий принцип фінансування. Як наслідок 40,9% сіл республіки не мали закладів охорони здоров’я²⁷.

Особливо відставало від потреб сільського населення торговельне та побутове обслуговування. У багатьох селах не було налагоджено навіть торгівлю хлібом. Через це 60% сільських жителів змушені були отоварюватися в місті²⁸. В кінці 80-х років не мали підприємств побутового обслуговування і не користувалися послугами пересувних комплексних пунктів жителі 58% сільських поселень, відповідно підприємств громадського харчування — 68%, лазень — близько 70%, стаціонарних відділень зв’язку більш як 52%²⁹. Досить непростою була на селі ситуація з дитячими дошкільними закладами. У 57% сільських населених пунктах діти були

позбавлені їх можливості відвідувати дитсадок³⁰. Вкрай погано задовольнялись культурні запити жителів села. На початку 90-х років клуби та будинки культури функціонували в 7, а бібліотеки лише в 6 з десяти сільських населених пунктів³¹. До того ж, лише 45,1 сіл республіки мали спортивні споруди. Забезпеченість ними селян у 8 разів була нижчою, ніж у міських жителів³². Занедбаність соціально-побутової сфери села, її постійне відставання від потреб жителів призвело до масової втечі від землі, запустінню сіл, обезлюдненню значних сільськогосподарських територій.

Іван Рибак
(*м. Кам’янець-Подільський*)

¹ Історія селянства Української РСР. У двох томах. К., 1967. — Т. 2. — 450.

² Там само. — С. 451.

³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 31, спр. 1299. — Арк. 59.

⁴ Там само. — Арк. 60.

⁵ Там само. — Спр. 1381. — Арк. 241.

⁶ Там само. — Арк. 3.

⁷ Там само. — Арк. 10.

⁸ XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. М., 1961. — Т. 3. — С. 291.

⁹ Черкаська правда. — 1963. — 11 жовтня.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 32, спр. 1108. — Арк. 2.

¹¹ Там само.

¹² Справочник партийного работника. М., 1968. — Вып. 9. — С. 148-153.

¹³ Петренко В.С. Поліпшення побутових умов колгоспного селянства Української РСР у восьмій п’ятиріччі // Народна творчість та етнографія. — 1972. — №8. — С. 87.

¹⁴ Гаврилюк О.Ю. Діяльність парторганізацій республіки по здійсненню перебудови і благоустрою сіл на сучасному етапі // Укр. істор. журн. — 1982. — №11. — С. 16.

¹⁵ Стельмах Григорій. Перспективи розвитку сільських поселень на Україні // Народна творчість та етнографія. — 1980. — №4. — С. 27-28.

¹⁶ Справочник партийного работника. М., 1968. — Вып. 9. — С. 147.

¹⁷ Радянська Україна. — 1968. — 22 вересня.

¹⁸ Каминський А.М., Севастьянов А.В. Проектирование и строительство совхозных и колхозных поселков. М., 1982. — С. 31.

¹⁹ Правда. — 1980. — 20 жовтня.

²⁰ Лобода І. С. Удосконалення способу життя трудівників села. К., 1984. — С. 21-22.

²¹ Південна правда. — 1969. — 2 березня.

²² Лобода І. С. Вказ. праця. — С. 21-22.

²³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. К., 1981. — Т. 9. — С. 71.

²⁴ Бойко В. Село смотрит в будущее. Днепропетровск, 1982. — С. 14.

²⁵ Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття. К., 1995. — С. 101.

²⁶ Молдован Л. Управління соціальним розвитком села: проблеми і шляхи перебудови // Економіка Радянської України. — 1980. — №3. — С. 50.

²⁷ Вдовиченко П. Та інші. Напрями реформування соціально-побутового обслуговування

сільського населення // Економіка України. — 1994. — №10. — С. 55.

²⁸ Молдован Л. Вказ. праця. — С. 49.

²⁹ Матеріали Держкомстату УРСР отриманні в результаті цільового обстеження села в 1989 році // Економіка Радянської України. — 1990. — №3. — С. 50.

³⁰ Богуцкий А., Чубайко Е. Улучшение условий жизни как фактор повышения эффективности использования механизаторских кадров // Экономика Украины. — 1995. — №5. — С. 55.

³¹ Вдовиченко П. Та інші. Вказ. праця. — С. 17.

³² Богуцкий О., Розсоха В. Поліпшувати умови праці та побуту механізаторів у підрядних колективах // Економіка Радянської України. — 1990. — №5. — С. 55.

